

Inleiding: Marx en de mondiale crisis van het neoliberalisme

Karim Zahidi, Jelle Versieren & Kjell Bleys¹

Aan de Amerikaanse filosoof en literaire criticus Fredric Jameson wordt de uitspraak toegeschreven dat het makkelijker is om ons het einde van de wereld voor te stellen dan het einde van het kapitalisme.² Deze uitspraak, daterend uit de jaren negentig van de 20ste eeuw, draagt duidelijk de stempel van haar tijd. In het laatste decennium van de 20ste eeuw leek het alsof de tegenstelling tussen kapitalisme en socialisme die de maatschappelijke en (geo)politieke realiteit van de 20ste eeuw in een belangrijke mate had bepaald, definitief beslecht was in het voordeel van het kapitalisme. Na de ineenstorting van het reëel bestaand socialisme en de daarop volgende neoliberale globalisering was kritiek op het kapitalisme en de zoektocht naar alternatieven verbannen naar de marges van het maatschappelijk debat. Met de verspreiding van het democratisch kapitalisme zou een eeuwigdurende periode van economische groei en welvaart aanbreken. Sterker nog, dergelijk democratisch kapitalisme zou het enig mogelijke model zijn dat persoonlijke vrijheid, politieke democratie en vooruitgang mogelijk maakte. Met de protesten van de andersglobaliseringsbeweging op het einde van de 20ste eeuw leek de systeemkritiek van het ongebreidelde neoliberale kapitalisme een tweede adem gevonden te hebben, maar met de geopolitieke ontwikkelingen in de nasleep van de aanslagen op de Twin Towers werd ook die kritiek maatschappelijk nog nauwelijks hoorbaar.

De ernst van de ecologische bedreigingen en de relatie met de werking van het economische systeem zijn in het eerste decennium van de 21ste eeuw onloochen-

-
1. Karim Zahidi is docent wetenschapsfilosofie verbonden aan het Departement Wijsbegeerte van de Universiteit Antwerpen, postdoctoraal onderzoeker aan de vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschap van de Universiteit Gent en voorzitter van het Masereelfonds. Jelle Versieren is historicus aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen en hoofdredacteur van het tijdschrift *Aktief*. Kjell Bleys is werkzaam als onderwijsbegeleider aan de vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschap van de Universiteit Gent en als leerkracht filosofie aan het GO! Atheneum Anderlecht. Contact: karim.zahidi@ugent.be; jelle.versieren@uantwerpen.be; kjell.bleys@ugent.be. Dit artikel is vrij beschikbaar volgens de bepalingen van de Creative Commons licentie Naamsvermelding-Niet-Commercieel-GeenAfgeleideWerken (BY-NC-ND).
 2. Deze uitspraak wordt onder meer door Mark Fisher en Slavoj Žižek aan Jameson toegeschreven. De exacte uitspraak is niet onmiddellijk terug te vinden in het werk van Jameson. In zijn boek *The Seeds of Time* drukt hij een dergelijk sentiment uit wanneer hij schrijft: “It seems to be easier for us today to imagine the thoroughgoing deterioration of the earth and of nature than the breakdown of late capitalism” (Jameson 1994, xii). In Jamesons artikel ‘Future City’ vinden we de uitspraak weliswaar terug, maar wordt het auteurschap niet opgeëist: “Someone once said that it is easier to imagine the end of the world than to imagine the end of capitalism.” (Jameson 2003, 76)

baar geworden. Dit inzicht samen met de crisis van 2008 heeft er voor gezorgd dat het niet langer vanzelfsprekend is om het kapitalisme te beschouwen als het enige systeem dat voor vooruitgang en emancipatie kan zorgen. Met de ineenstorting van de Amerikaanse huizenbubbel in 2008 overschreed de slogan “There is no alternative” ook definitief zijn houdbaarheidsdatum. Wat volgde op deze ineenstorting was de meest diepgaande crisis van het kapitalisme sinds de jaren 1930. Waren de gevolgen van voorgaande door speculatie aangedreven financiële crisissen nog min of meer ruimtelijk beperkt gebleven dan kwamen vanaf 2009 wereldwijd alle nationale economieën in de problemen. Het onderliggende probleem was dat het bancaire stelsel en de kapitaalmarkten te dominant waren. Het bijbehorende accumulatiemodel, dat via steeds complexer wordende technieken, via rentes en interesten, een steeds grotere rijkdom wegzoog uit de maatschappij bleek uiteindelijk niet het beloofde duurzame groeimodel. Het was op dat moment dat economen begonnen te spreken over fictief kapitaal versus de reële economie. Ze hadden het over “financialisatie”, waarbij aandelen en allerlei financiële derivaten totaal geen weerspiegeling meer vormden van de werkelijke toegevoegde waarde van het mondiale kapitalisme. Deze ongeziene crisis veroorzaakte bij veel orthodoxe economen een grote paniek: sommigen voorspelden zelfs het einde van het kapitalisme. Dit gebeurde echter niet. Statelijke actoren hebben zowel banken, kapitaalgroepen als industriële monopolies overeind gehouden met het opkopen van waardeloze schuldpapieren, het uitschrijven van voordelige leningen en het verschaffen van liquiditeit op de kapitaalmarkten.

De eerste jaren na de financiële crash bestonden uit een mondiaal gemanaged zakelijk crisisbeleid, waarbij de economische semi-periferie en periferie de grootste offers moesten brengen. In Europa was dat bijvoorbeeld het maatschappelijk bloedbad in Griekenland. Ook op andere continenten legden veel overheden een besparingsbeleid op dat zou leiden tot polarisatie van economische ongelijkheid. Het neoliberalisme mocht dan wel als ideologisch wervende kracht stervende zijn, als economische en bureaucratische macht bleef het onverminderd haar agenda uitvoeren. Tot nu. De huidige crisis, aangestuurd door een inflatiegolf, toont nu ook de limieten aan van het mondiale monetaire beleid van het neoliberalisme.

Uit statistieken blijkt eenduidig dat het sociaal protest in de lift zit sinds 2008. Volgens de conservatieve *Brookings Institution* is het aantal mondiale sociale protesten vervijfvoudigd in het laatste decennium. En tegelijkertijd hebben de klassieke tegenmachts, zoals bijvoorbeeld de syndicale organisaties, het moeilijk om hun eisenpakket door te drukken binnen beleidsmiddelen. Dit geldt evenzeer voor andere types van protestbewegingen. De anti-racismebeweging kent sinds de *Black Lives Matter*-beweging wereldwijd een opgang, maar nergens lijken de legitieme eisen van deze beweging op een structurele manier te worden aangepakt. De klimaatuitdagingen zijn fenomenaal maar ook hier lijken de gepaste maatregelen uit te blijven. Het uitblijven van oplossingen voor economische en sociale proble-

men zorgt voor verdere politieke polarisatie, waarbij illiberale en antidemocratische figuren en bewegingen steeds meer aan populariteit winnen.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat binnen deze mondiale constellatie waarin de materiële, ecologische, sociale en politieke voorwaarden voor emancipatie en sociale vooruitgang lijken weg te smelten, de klassieke kritieken op het kapitalisme terug relevant worden. Het werk van Karl Marx en de verschillende vormen van marxisme zijn dan ook mondiaal aan een comeback begonnen. In landen zoals de Verenigde Staten, Japan of Argentinië verkopen marxistische werken als zoete broodjes. Binnen veel disciplines van de sociale- en menswetenschappen staat Marx stevast in de top drie van meest geciteerde denkers. Het denken van Marx is en blijft dan ook een wetenschappelijke inspiratiebron die toelaat om de huidige impasse van het kapitalisme op een structurele manier te begrijpen.

Zoals hierboven reeds werd aangegeven analyseert Marx het kapitalisme in termen van structurele relaties. Laat-kapitalistische fenomenen zoals losgeslagen consumptiedrang en de ecologische gevolgen daarvan worden bijvoorbeeld niet begrepen in termen van een vaststaande menselijke natuur die steeds op zoek is naar meer goederen om zijn honger te stillen. Op eenzelfde manier is het probleem van de zoektocht naar steeds grotere winsten ten koste van mens en natuur niet in de eerste plaats een probleem van een mangelend moreel kompas van CEO's maar een probleem dat zijn oorsprong vindt in de structurele logica van het kapitalisme. Een ondernemer is verplicht om zoveel mogelijk winst te genereren omdat zijn bedrijf anders ten onder gaat in de concurrentiestrijd. Als hij dat niet doet dan gaat hij failliet en wordt zijn plaats ingenomen door een minder scrupuleuze ondernemer. De kapitalismekritiek van Marx is met andere woorden geen morele kritiek die ertoe moet leiden om het morele kompas van de mens te veranderen maar een structurele kritiek die ons moet helpen begrijpen hoe kapitalisme werkt en welke gevolgen structureel ingebakken zitten in het systeem. De interne logica van het kapitalisme blootleggen is voor Marx geen louter theoretisch kwestie, maar moet helpen om de limieten van het kapitalisme voor sociale en ecologische vooruitgang duidelijk in het vizier te krijgen wat op zijn beurt moet toelaten om te handelen.

Als we hierboven stelden dat Marx' kritiek geen morele kritiek op het kapitalisme is, dan betekent dit uiteraard niet dat er geen morele intuïtie aan de grondslag ervan ligt. Dat het kapitalisme een systeem is dat een ongelofelijke vooruitgang heeft gebracht staat voor Marx buiten kijf. Dat die vooruitgang gepaard gaat met enorme menselijk leed en uitputting van de natuur staat eveneens buiten kijf. Maar voor Marx is het duidelijk dat het vasthouden aan dit systeem met zijn verspilling van mens en natuur op geen enkele manier te verantwoorden is.

We stelden hierboven al dat Marx' kapitalismekritiek een systemische kritiek is. De kern van Marx' theorie van het kapitalisme is dat dit systeem moet worden

begrepen als een contradictorisch sociaal en economisch systeem, waarbij de materiële belangen van arbeid en kapitaal nooit op een definitieve wijze kunnen verzoend worden. Deze centrale contradictie van het kapitalisme op het economische terrein zal steeds nieuwe sociale vormen van crisis produceren. Die crisissen zullen zich niet alleen op het economische vlak manifesteren maar zullen ook effecten ressorderen in andere domeinen van het maatschappelijk leven. Politieke en ideologische crisissen kunnen binnen het kapitalisme aldus Marx niet los gezien worden van de manier waarop de kapitalistische maatschappij zich economisch reproduceert. Marx wordt vaak verweten een economisch reductionist te zijn die alle maatschappelijke ontwikkelingen verklaart in zuiver economische termen. Marx' beruchte metafoor van de economische onderbouw die de ideologische bovenbouw (politiek, recht, kunst, filosofie) bepaalt, wordt dan gelezen als een vorm van strikt determinisme die aan de bovenbouw geen enkele vorm van autonomie toelaat. Dat er in de loop van de geschiedenis van het marxisme dergelijke vormen van "vulgaire" marxisme hebben bestaan is zeker correct. Verder valt het niet te ontkennen dat er bepaalde lapidaire geformuleerde passages in het werk van Marx te vinden zijn die dergelijke lezing ondersteunen. Wie echter verder kijkt dan deze passages, vindt subtiële analyses van historische gebeurtenissen waar een dergelijk economisch determinisme volledig afwezig is. Wat wel cruciaal blijft in Marx denken is dat maatschappelijke ontwikkelingen nooit kunnen begrepen worden los van de manier waarop de onderbouw functioneert. Echter de relatie tussen onder- en bovenbouw is dialectisch en om die reden subtieler dan een rechtlijnige determinatie van bovenbouw door onderbouw. Anders gezegd: ontwikkelingen in de bovenbouw kunnen niet begrepen worden zonder de economische onderbouw er in te betrekken, maar dit impliceert geenszins dat deze ontwikkelingen louter in termen van onderbouw kunnen worden begrepen.

Het marxisme heeft dan ook steeds open gestaan voor andere denkkaders die kunnen dienen voor een beter begrip van het complexe onderlinge verband tussen de economische onderbouw en fenomenen die deel uitmaken van de bovenbouw. Zo kent de interesse van marxistische denkers voor de psychoanalyse al een lange geschiedenis. Belangrijke vertegenwoordigers van de Franfurter Schule zoals Theodor Adorno, Erich Fromm, Max Horkheimer en Herbert Marcuse kwamen tot de conclusie dat om het kapitalisme te begrijpen het marxisme moet worden gecomplementeerd met inzichten uit een psychoanalyse. De basispremissie van deze denkers is dat het leven binnen een kapitalistische maatschappij een belangrijke invloed uitoefent op de psychische structuur van het individu. Die transformaties van de psyche hebben dan weer effect op de manier waarop het individu politiek, economie en ideologie vorm geeft.

De bijdrage van Esteban Van Volcem past binnen deze traditie van het samenbrengen van inzichten uit het marxisme en de psychoanalyse om inzicht te krijgen in de werking van het kapitalisme. Het startpunt van Van Volcem is het theo-

retisch werk van de Amerikaanse filosoof Todd McGowan die vanuit de psychoanalyse een kritische analyse van het kapitalisme presenteert. McGowan gaat uit van de idee dat de menselijke psyche fundamenteel gekenmerkt wordt door een voortdurend verlangen. Volgens McGowan weet het kapitalisme dat verlangen te mobiliseren en zet het deze mobilisatie net in om zichzelf als systeem te reproduceren. Het kapitalisme lijkt dit verlangen immers te kunnen stillen door middel van productie en consumptie van objecten. Maar aangezien dat verlangen wezenlijk onvervulbaar is, is deze belofte vanwege het kapitalisme, volgens McGowan, wezenlijk een valse belofte. McGowans kritiek op het kapitalisme is volgens hem ook van toepassing op het marxisme. In de lezing die McGowan geeft van Marx wekt deze laatste op zijn beurt de valse belofte op om het ontologische verlangen van de mens te kunnen inlossen. Van Volcem houdt McGowans Marx-lezing kritisch tegen het licht en toont aan dat hoewel de psychoanalytische kritiek van McGowan een belangrijk inzicht geeft in de werking van het kapitalisme ze ook enkele blinde vlekken vertoont. Om die blinde vlekken weg te werken zijn volgens Van Volcem net de inzichten van Marx van cruciaal belang. Van Volcems bijdrage bevat dan ook een pleidooi voor een vruchtbare kruisbestuiving tussen psychoanalytische en marxistische benaderingen van het kapitalisme.

Naast het verwijt van economisch reductionisme werpt men Marx en het marxisme vaak voor de voeten dat het aan “eurocentrische” theorievorming doet. In het beste geval, zo gaat het verwijt, kan het marxisme ons enkel iets leren over de ontwikkeling van het kapitalisme in de Westerse wereld, maar kan het ons weinig tot niets leren over maatschappelijke ontwikkelingen in andere culturen. Het universalisme waar het marxisme aanspraak op maakt kan moeilijk verdedigd worden en hoe subtiel ook de relatie tussen onder- en bovenbouw wordt geconcipieerd, het blijft een raamwerk dat enkel kan dienen om Westerse maatschappijen te analyseren. Een deel van deze kritiek gaat voorbij aan het werk van Marx zelf, die, zeker in het laatste decennium van zijn leven, zeer aandachtig de historische ontwikkelingen buiten de Westerse wereld heeft bestudeerd. En ook houdt dit verwijt geen rekening met het historisch feit dat tal van antikoloniale bewegingen in het marxisme een gepast analysekader vonden van waaruit ze de koloniale afhankelijkheid en onderdrukking konden begrijpen als structureel onderdeel van een mondiaal kapitalistisch systeem.

De globale relevantie van Marx' inzichten is met de neoliberale globalisering alleen maar toegenomen. Het kapitalisme is meer dan ooit een mondiaal systeem dat eenieder van ons op directe wijze beïnvloedt. Die beïnvloeding is zowel voelbaar in ons persoonlijk leven (welke keuzes kan ik maken?) als in ons gedeeld sociale leven (welke mogelijkheden zijn er beschikbaar om het gedeeld samenleven in te richten?). De sociaalgeografische expansie van het kapitaal heeft ons universeel gemaakt. Uit deze stand van zaken blijkt alvast dat de huidige uitdagingen mondiaal zijn, wat maakt dat Marx' stellingnamen over het universalisme van

ons bestaan als soort nog steeds een uitgangspunt voor wetenschappelijk en publiek debat vormen.

Dat niet-Westerse denkers ook vandaag de dag het werk van Marx creatief gebruiken om de eigen maatschappij te analyseren wordt treffende geïllustreerd door de bijdrage van Jelle Versieren. Hierin bespreekt Versieren discussies tussen verschillende marxistische stromingen over de transitie van feodaliteit naar moderniteit binnen de Japanse maatschappij. Deze Japanse debatten laten duidelijk zien hoe Marx' analysekader ook buiten de Westerse context kan gebruikt worden om maatschappelijke veranderingen inzichtelijk te maken. Maar nog belangrijker is dat de daarin gehanteerde argumenten ook aantonen dat ze het specifieke kader van de Japanse historiografie overstijgen net omdat ze particularisme en universalisme niet opvoeren als elkaar tegengestelde of uitsluitende invalshoeken. Versieren maakt duidelijk dat de modernisering van Japan inderdaad plaats vindt in een culturele context die radicaal verschilt van de Westerse context, maar dat dit niet betekent dat er geen universele mechanismen aan het werk kunnen zijn. De analyse van Versieren is dan ook origineel in de zin dat ze aandacht heeft voor de specifieke Japanse subjectiviteit zonder te vervallen in een oriëntalistisch of postkolonialistisch vertoog. Versierens benadering kan daarom model staan voor een manier waarop andere niet-Westerse samenlevingen vanuit een universalistisch, marxistisch kader kunnen worden geanalyseerd.³

Het is uiteraard onmogelijk om binnen het bestek van één tijdschriftnummer een overzicht te bieden van de meest recente marxistische bevindingen. Dit, zelfs niet bij benadering, is ook nooit onze bedoeling geweest. Wel hopen we dat dit themanummer van *Ethiek en Maatschappij* in bescheiden doch voldoende mate het inzicht bevestigt dat Marx' historisch bijzonder invloedrijke analysekader nog steeds actueel is en vooral dat het een theoretisch instrument is waarmee op een ondogmatische en vruchtbare manier aan sociale wetenschap kan worden gedaan.

Bibliografie

- Jameson, Fredric. 1994. *The Seeds of Time*. New York: Columbia University Press.
Jameson, Fredric. 2003. "Future City." *New Left Review* 21: 65-79.

3. De bijdrage van Versieren in dit themanummer heeft betrekking op de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Een vervolgartikel over de periode na 1945 verschijnt in het najaar van 2024 in dit tijdschrift.